

ISTORIJOS KULTŪRA
ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVOJE:
DAUGIAKULTŪRIŠKUMO
SAMPRATA VISUOMENĖJE
IR LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
TYRIMUOSE ● *Grigorijus Potašenko*

Visuomenės aprašymo būdai kinta kartu su reikšmingų mokslinių teorijų pokyčiais. Iš esmės šie pokyčiai yra politinių judėjimų ar radikalių politinių permainų, įvykusių Rytų ir Vidurio Europoje 1989–1991 m., visuomeninių tendencijų ir kintančių praktinių politinių interesų rezultatas. Būdingas pavyzdys – terminas „klasikinė visuomenė“ ir jo transformacija „industrinė visuomenė“. Kiti pavyzdžiai galėtų būti „pilietinė visuomenė“, „informacinė visuomenė“ ir pan. Nėra kokia nors išimtis ir čia svarstomos „daugiakultūriškumo“ ir „daugiakultūros visuomenės“ sąvokos kurios nuo XX a. devintojo dešimtmečio pergalingai žengia per visą pasaulį¹.

Naujadarų prasiskverbimas į mokslą, politinį gyvenimą ir kasdienybę yra įvykusių pokyčių suvokimo arba pakitusios savimonės padarinys. Pasak vokiečių tyrinėto F. Radtkės, visos termino „daugiakultūrė visuomenė“ prasminės sudedamosios dalys – „etniškumas“, išstumiantis senąją „rasės“ kategoriją (mūsų regiono kontekste konkuruojantis su senąja „tautos“ – kaip išskirtinai etninės grupės – kategorija ar ją išstumantis), „kultūrinis pliuralizmas“, „kultūrinė tapatybė“, „kultūriniai konfliktai“ – iš esmės yra XX a. išrasti terminai, kuriais remiantis buvo bandoma aprašyti naują socialinę konsteliaciją². Šiuo atveju kalbama apie forsuojamą, o kartais ir agresyvų socialinių santykių nagrinėjimą etniškai suvoktos „kultūros“ požiūriu. Todėl ne visada aiškinamasi, ar pakito pati „realybė“ ar tik jos aprašymo būdas.

Daugiakultūriškumas (angl. multiculturalism) paprastai reiškia idėją, ideologiją ir politiką Vakarų tautinių valstybių, kurios prieš tai turėjo neginčijamą tautinę tapatybę, o XX a. pabaigoje patyrė tautinės valstybės krizę. Ši ideologija aiškina, kad visuomenę turėtų sudaryti lygiavertį statusą turinčios skirtingos kultūrinės grupės arba būtų leidžiama jas į ją įtraukti. Tačiau pati kultūrų lygybės idėja grindžiama, bent jau Europoje, JAV ir kai kuriose kitose Amerikos žemyno šalyse, žmogaus tei-

¹ *Радтке Ф. О. Разновидности мультикультурализма и его неконтролируемые последствия // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Маляхова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 103.*

² Ten pat.

sių, o ne grupinių teisių samprata. Daugiakultūriškumas kaip oficiali politika pradėtas įgyvendinti XX a. aštuntajame dešimtmetyje anglakalbėse valstybėse, visu pirma Kanadoje ir JAV, ir buvo netrukus pritaikytas daugelyje to meto Europos Sąjungos šalių kaip oficiali politika ir kaip jų elitų socialinis susitarimas³. Tačiau pastaraisiais metais jis susilaukė savo rėmėjų ir kritikų, pavyzdžiui, Olandijoje⁴ ir Danijoje dešiniųjų vyriausybės atsisakė susitarimo dėl nacionalinės politikos ir sugrįžo prie oficialios monokultūros.

Daugiakultūriškumas skiriasi nuo monokultūros, kuri buvo istorinė daugelio tautinių valstybių norma⁵. Tautinės valstybių susikūrimas rėmėsi principu: kiekvienai tautai sava suvereni valstybė, kurioje pripažįstama, ugdoma ir ginama sava unikali kultūra ir istorija. Nacionalizmo ideologijoje kilmės, kultūros, kalbos ir dažnai religijos bendrumas buvo esminė tautos ir tautinės valstybės sampratos dalis. Todėl tautinė valstybė susijusi su kultūriškai homogeniška visuomene, nors kai kurie tautiniai judėjimai pripažino regioninius skirtumus. Tačiau nė viena jų, deja, nepripažino „užsienietišku“ elementų savo kultūroje ir visuomenėje.

Per pastaruosius septyniolika metų, ypač intensyviai per paskutinius dešimt metų, „daugiakultūriškumo“ terminas įsitvirtino Lietuvos viešojoje erdvėje⁶ ir vis dažniau skamba kasdienėje šnekoje⁷. Atrodo, pirmą kartą šiuolaikinėje Lietuvoje

³ *Kymlicka W.* Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. Oxford, 2001, 2–3 skyriai; *Падмке Ф. О.* Разновидности мультикультурализма и его неконтролируемые последствия // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 109–114; Multiculturalism // <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism>, [žiūrėta 2008 m. spalio, lapkritis].

⁴ *Klaic D.* Teminiai prioritetai, nustatytos tipologijos keitimas. Kultūros politika ir institucijos, susiduriančios su daugiakultūrės visuomenės problemomis // Kultūros politika. Straipsnių rinktinė / Sudarė Gabrielė Žaidytė. Vilnius, baltos lankos, 2008, p. 84–96.

⁵ *Kymlicka W.* Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. Oxford, 2001, pp. 221–242; *Smith A.* Nacionalizmas XX amžiuje / Iš anglų kalbos verė A. Degutis. Vilnius, 1994, ypač 4 ir 6 skyriai.

⁶ Dar 2000 m. tuometinis Lietuvos prezidentas V. Adamkus vienoje iš savo kalbų tvirtino: „Istoriskai ir Lietuva, ir Lenkija yra daugiatautės, daugiakultūrės valstybės“ (Prezidento Valdo Adamkaus kalba Krokuvos Jogailos universitete, „Lietuva ir Lenkija – kartu į XXI amžių“, 2000 m. balandžio 5 d. // www.lietuva.pl/getfile.php?id=275, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.). 2008 m. ministras pirmininkas G. Kirkilas pabrėžė Vilniaus daugiakultūriškumo svarbą lietuviškoje visuomenėje: „Vilnius visada buvo daugiakultūris miestas. Tai, kas yra Vilnių pastatyta, priklauso daugelio tautų kūrybai – lietuviams, aišku, visų pirma, lenkams, žydams, rusams, baltarusiams, ukrainiečiams, italams, prancūzams. Ir mes garsėjame tuo – neatsitiktinai kartais Vilnius vadinas net ir Šiaurės Jeruzalė. Taigi Vilniaus daugiakultūriškumas yra pati didžiausia mūsų vertybė“ (Ministro Pirmininko Gedimino Kirkilo interviu Lietuvos radijui 2008 kovo 18 d. // <http://www.lrv.lt/naujienos/?nid=4460>, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.).

⁷ Žr., pvz., internetinį tinklalapį, kuriame pristatomas Lietuvos įvaizdis: „Lietuvoje jau ilgus šimtmečius gyvena slaviai, žydai, karaimai, prūsai ir kitų tautų atstovai, tad daugiakultūriškumas bei figuratyvumas literatūroje, teatre, kine ir taikomojoje dailėje tapo išskirtiniu Lietuvos meno bruožu“ (<http://lietuva.lt/lt/kultura>, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.). 2008 m.

šią sąvoką pavartojo išeivijos sociologas ir visuomenės kritikas Vytautas Kavolis Vilniaus universitete 1992 m. gegužės mėn. vykusiame konferencijoje, kurioje skaitė pranešimą „Alternatyvios kultūros krypties sampratos“:

„Aišku (nors galbūt ne Panevėžyje), kad demokratijoje negalima kalbėti apie vienos kultūros hegemoniją, bet tik apie daugiakultūriškumą, gal net ne vien visuomenėje, bet ir savyje“⁸.

V. Kavolis daugiakultūriškumo sąvoką vartojo visuomenės kultūrinei įvairovei ir daugiasluoksnei individo tapatybei apibūdinti. Tai buvo plati konceptuali kategorija, kuria remiantis jis gvildeno individo, kultūros ir visuomenės reikšmes, išipareigojimus bei įvaizdžius globaliame pasaulyje. Verta pabrėžti, kad jam daugiakultūriškumas nebuvo absoliutus reliatyvizmas, bet greičiau istorijoje išplitusių, kritiškai vertinamų alternatyvų pliuralizmas. Tarp šių alternatyvų demokratinėje kultūroje skatinama atvirų ribų tarpusavio komunikacija, o individas turi teisę bet kuriuo metu įsijungti į „bet kurį kultūros darbą ar tikėjimo išraišką ir iš jos pasitraukti“. Sykiu Kavolis daugiakultūriškumo idėją suvokė kaip liberalios demokratinės visuomenės ir demokratinės politikos principą, savotišką nepriklausomos Lietuvos gyvenimo priesaką dabarties pasaulyje. Jis kėlė klausimą (po 17 metų itin aktualų ir šių dienų Lietuvoje), kaip galima gyventi modernizuotai, eksploatuojant tik siaurą nacionalizmo variantą⁹, „kultūrą“ suvokiant kaip uždara sistemą, o individą – vien kaip tautos „kolektyvinės dvasios“ įsikūnijimą.

Po Sovietų Sąjungos žlugimo pasikeitus politinėms sąlygoms, daugiakultūriškumas – kaip liberalaus galvojimo apie kultūrą, visuomenę ir žmogaus tapatybę būdas – buvo pateiktas laisvėjančiai Lietuvos visuomenei: pirmiausia Vilniaus universitetui ir per savaitraštį „Atgimimas“ – plačiajam skaitytojų ratui. Nuo 1994 m. „daugiakultūriškumo“ arba „vienoje kultūroje sutelpančios įvairiausios kultūros“ samprata buvo vartojama Santaros–Šviesos suvažiavimuose Lietuvoje ir šitaip bei įvairiais kitais būdais plito tarp mokslininkų, politikų bei kultūros veikėjų.

Vilniaus apskrities vyriausiojo policijos komisariato Viešosios tvarkos valdybos Prevencijos skyrius parengė atmintinę pareigūnams apie tautines ir religines mažumas Lietuvoje, kurioje rašoma: „Šiuolaikinė moderni visuomenė yra daugiatautė, daugiakalbė, išpažįstanti skirtingas religijas ar tikėjimus, todėl labai svarbu mažinti atskirtį visuomenėje, ugdyti toleranciją, šalinti nepakantumą. Lietuva, kaip ir kitos Europos šalys, yra daugiakultūrinė valstybė. Joje nuo amžių gyvena įvairių tautybių, skirtingų kultūrų, religijų, papročių žmonės“ (Atmintinė pareigūnams apie tautines ir religines mažumas Lietuvoje // www.vilnius.policija.lt/media/file/aktualijos/VTT_atmintine_apie_taut_mazumas%202.doc, žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

⁸ Šis tekstas buvo išspausdintas laikraštyje „Atgimimas“ (1992 m. gegužės 24–31 d. Nr. 21, p. 7).

⁹ Derindamas išplėstinės kultūros modernizacijos ir civilizacijų analizės teorijas, V. Kavolis pateikė nacionalizmo formų tipologiją: modernizuotas, antimodernistinis, archajinis ir postmodernistinis (daugiau žr. *Kavolis V. Nacionalizmas, modernizacija ir civilizacijų poliologas* // Proskyna, 1992. Nr. 5 (23), p. 302–310).

Įdomu, kad „daugiakultūriškumo“ vartojimas šiuolaikinėje Lietuvoje istoriškai prasidėjo išeivių liberalų pastangomis. Taigi teoriškai ir praktiškai buvo paskleistas Lietuvoje „savųjų“ ir saviems tikslams pritaikytas. Aštuntajame ir devintajame XX a. dešimtmėčiuose šis terminas bei jam artimos „kultūrų įvairovės“, „kultūrų amalgamos“ sąvokos plito tarp išeivių intelektualų ir tapo liberalų sąjūdžio dalimi daugiausia Santaros-Šviesos sambūryje, regis, tuo pačiu metu kaip ir tarp Vakarų intelektualų, visuomenininkų bei politikų. Be to, dar 1978 m. T. Venclova, ką tik visam laikui išvykęs iš Sovietų Sąjungos ir atvykęs į JAV, rašė apie Rytų Europą kaip „kultūrų konglomeratą“, apie istorinę Lietuvą ir Vilniją – kaip „sudėtingą kultūrų amalgamą“¹⁰. Galima spėti, kad jau XX a. aštuntojo dešimtmečio brežnevinėje Lietuvoje kai kurių „vidinių emigrantų“ ir „realių disidentų“ vaizduotė ir sąmonin-gumą žadino daugiakultūriškumas, nors ir įvardijamas kitais žodžiais – „kultūrų įvairove“, „lietuviškos – lenkiškos tradicijos amalgama“, tad ir buvo pasirengta tą priimti. Ir kilo tai iš nelygiaverčio ir rizikingo dialogo su sovietų valdžia, taip pat iš vidinio dialogo, noro turėti nepropagandinę praeitį bei išsiveržti iš kultūrinio provincializmo SSRS „vakaruose“. Būtent 1991 m. Vilniuje pasirodė T. Venclovos straipsnių rinktinė „Vilties formos“, sudaryta paties autoriaus. Joje, be kita ko, išsamiai pristatomos kultūrinio pliuralizmo idėjos, nors knygoje ir nerasime daugiakultūriškumo termino. Knygos įvade B. Savukynas pabrėžė „Vilties formų“ išskirtinumą dviems bruožais: polinkiu kalbėti apie save, saviškius ir apie pasaulį plačiu bendrojo humanizmo mastu (rėmėsi kito žinomo išeivio istoriko R. Misiūno mintimi) ir pasisakyti prieš mažoms tautoms būdingą etninę uždaramą¹¹.

Svarbu, kad modernėjančioje lietuviškoje visuomenėje liberaliai galvojančieji žmonės universalizmą ir partikuliarizmą, daugiakultūriškumą ir etnocentrizmą pradėjo suvokti kaip svarbius kolektyvinio sąmoningumo elementus bei tarpusavyje susijusius polius. Kartu pasiūlytas Lietuvos kaip laisvo asmens „kultūrinio projekto“ vaizdinys. Joje bendrauja vienas kito sąžinės laisvę gerbiantys įvairių pasaulėžiūrų žmonės. Tokiai dabarties visuomenei turi talkinti praeitis, o ją atveriančios įžvalgos, pagrindinės idėjos ir metaforos galėtų žadinti visuomenės vaizduotę, jos sąmoningumą ir burti gyvą interpretacinę bendruomenę. Kitaip suprantamas ir istoriko darbas. Jeigu žmonijos laiko dimensijoje praeitis, dabartis ir ateitis yra glaudžiai susiję dalykai (totalitarizmas, kaip ir visas istorijos chaosas, ardo šį integralumą), tai praeitis imama suvokti kaip gyvybiškai svarbus dalykas. Todėl istoriko paskirtimi tampa ne aprašyti „kaip iš tikrųjų buvo“, o aktyviai dalyvauti kuriant istoriją: „jeigu norime turėti ateitį, turime turėti praeitį“. Istoriko erudicija

¹⁰ Venclova T. Vilties formos: publicistika, esė. Vilnius, 1991, p. 471, 476.

¹¹ Ten pat, p. 7.

ir kompetencija, jo etinė ir politinė laikysena, gyvenimo patirtis sudaro tam tikrą vienovę. Siekiamybė – humanistinėmis vertybėmis grįsta, be patetikos išipareigojančio savo visuomenei ir atvira dabarties pasauliui istoriko (ir apskritai imant, individo) pozicija, atverianti galimybę mąstyti ir Vakarų kultūros, ir nevakarietišku kultūrų perspektyvoje.

DAUGIAKULTŪRIŠKUMO SKLAIDA VISUOMENĖJE IR NACIONALIZMAS

Daugiakultūriškumo sąvoka ne iš karto prigijo lietuviškoje visuomenėje. XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje daugiakultūriškumas vis labiau įsitvirtino Lietuvos humanitariniuose ir socialiniuose moksluose¹². Šiek tiek vėliau ši sąvoka pirmą kartą atsirado kai kuriuose švietimo politikos dokumentuose¹³ ir 2003 m. Lietuvos etninės politikos koncepcijoje (projektas)¹⁴. Pastarosios koncepcijos projekto autorių palankumas kultūrų įvairovės principui ir bandymai politikoje kurti „pozityvų tarpkultūriškumą“ susilaukė daugelio recenzentų kritikos, kurie pagal principą „Lietuva – lietuviams“ išivaizdavo Lietuvą kaip „nacionalinę“, o ne „daugiatautę valstybę“ ir kitoms etninėms grupėms priskyrė standartinį siaurą tautinės mažumos statusą¹⁵. Todėl Rytų ir Vidurio Europos tyrinėtojai pastebėjo, nors galbūt ir pernelyg apibendrinami, kad XX ir XXI a. sandūroje posovietinių šalių visuomeninėse diskusijose daugiakultūriškumo sąvoka iš esmės nebuvo var-

¹² Žr., pvz., *Nikžentaitis A.* LDK kultūrinės tradicijos praradimas: Vytauto Didžiojo kultas Lietuvoje XV–XX a. // *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis.* Vilnius, 1998, p. 330; *Bumblauskas A.* Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose // *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, Nr. 8; *Tamošiūnas T.* Vidurinės mokyklos edukacinis kryptingumas įvairiatautėje aplinkoje. Socialinių mokslų daktaro disertacija. Vilnius, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000; *Saugėnienė N., Jakavičius V.* Lietuviškoji mokykla multikultūriškumo akivaizdoje // *Socialiniai mokslai*, 2000, Nr. 3 (24), p. 55–64.

¹³ Pvz., 2002 m. Tautinių mažumų švietimo nuostatų 11.1 punkte rašoma: „Siekiant tenkinti tautinių mažumų švietimo poreikius, ugdymo turinyje rekomenduojama integruoti tautinės mažumos gyvenimo Lietuvoje ir jos istorinės Tėvynės geografinės, istorijos, literatūros, etnokultūros elementus, atspindint Lietuvos visuomenės daugiakultūriškumą (Tautinių mažumų švietimo nuostatos (2002) // http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=159045&p_query=&p_tr2=žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

¹⁴ Joje pateiktas toks apibrėžimas: „Daugiakultūriškumas – valstybės politikos nuostata, kurios tikslas yra sudaryti palankias sąlygas įvairių kultūrų, religijų ir etninių grupių gyvavimui valstybėje (Lietuvos Respublikos etninės politikos koncepcija (2003) // www.tm.lt/images/source/attachments/tm_koncepcija.pdf, žiūrėta 2009 m. gegužės mėn.).

¹⁵ *Astrauskas R., Kalnius P., Kondratienė V.* ir kt. Etninės kultūros globos tarybos ekspertų išvada apie Tautinių mažumų ir išeivijos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės parengtą Lietuvos Respublikos Etninės politikos koncepcijos projektą (2003) // http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=2228&p_d=30268&p_k=1, žiūrėta 2008 m. gruodžio mėn.

tojama nei visuomenės kultūrinei įvairovei apibūdinti, nei politikai, skatinančiai kultūros įvairovę, įvardyti, nes, atrodo, nebuvo vykdoma ir tokia politika¹⁶.

Pastaraisiais metais daugiakultūriškumo sąvoka Lietuvos viešojoje erdvėje, visų pirma kalbant ir rašant apie kultūrą ir kultūros politiką, tapatybę ir etnines mažumas, vartojama kur kas dažniau, bet toli gražu ne visuotinai. Skirtingai nuo neregėtai greitai maždaug nuo 1988 m. didelėje visuomenės dalyje prigijusių ir itin plačiai išsisknijusių tautos (kaip etninės bendruomenės) ir tautiškumo (kaip etnokultūrinėmis vertybėmis grįstos tapatybės) sąvokų vartojimo. 1994 m. JAV gyvenantis poetas ir publicistas Tomas Venclova, nenustodamas domėtis Lietuvos reikalais ir vis dažniau apsilankydamas šalyje, rašė:

„Jeigu yra vienas sąmonės bruožas, kuris jungia praktiškai visus dabartinius lietuvius, – tai kategoriškas nacionalizmas“¹⁷.

Tais pačiais metais ši dabar dominuojanti lietuviško sąmoningumo bruožą filosofas L. Donskis įvardijo kaip holistinį nacionalizmą¹⁸, o sociologas A. Valantiejus – kaip besiformuojančią „integruotą totalinę ir sistematizuotą nacionalizmo ideologiją“¹⁹. Panašiai lietuvišką savivoką 2005 m. apibūdino Darius Kuolys:

„Yra pakankamai prielaidų teigti, kad atkurtoje valstybėje pati lietuvių visuomenė, panašiai kaip sovietinės priklausomybės laikais, vis dar labiau suvokia save kaip etninę bendruomenę, nei kaip savarankišką politinę tautą. Lietuviškoji tapatybė ir šiandien iš esmės siejama su sovietmečiu gintais ir saugotais dalykais: lietuvių kalba, etnine kultūra, papročiais, istorine atmintimi. Ir labai menkai lietuviai tapatinasi su nepriklausomybės metais laimėtais dalykais: pilietinėmis laisvėmis, teisėmis, pareigomis. Neatsitiktinai Lietuvos viešajame diskurse sąvokos „lietuvis“, „lietuvių tauta“ iki šiol beveik nevartojamą pilietinę prasmę (apie „lenkų kilmės lietuvius“ Vilniuje yra kalbėjęs tik popiežius Jonas Paulius II). „Daugumos visuomenės“ pilietinis infantilumas, politinis susvetimėjimas, jos patiriamas „prasmės deficitas“ kliudo rasti bendrai pilietinių vertybių erdvei, bendram politinės tautos laukui, kuriame galėtų sėkmingai „adaptuotis“ etninės grupės priklausantys individai“²⁰.

Kitaip tariant, vienas pagrindinių veiksnių, skatinančių šiuolaikinį skeptišką požiūrį į globalizuotos kultūros (skirkime nuo globalios kultūros), modernaus nacionalizmo ir su juo susijusio daugiakultūriškumo išsivyravimo galimybę, yra specifinis tautinio (etninio) tapatumo poveikis lietuviškai kultūrinei vaizduotei.

¹⁶ Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002, с. 5.

¹⁷ Venclova T. Penktieji laisvės metai // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 17.

¹⁸ Donskis L. Kalbos įkalinta kultūra // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 54–56.

¹⁹ Valantiejus A. Modernus lietuvių nacionalizmas: II // Metmenys. Kūryba ir analizė, 1994. Nr. 67, p. 148–149.

²⁰ Kuolys D. Tautinės mažumos ir pilietinė visuomenė šiuolaikinėje Lietuvoje, pranešimas 2005 m. gegužės 13–14 d. Vilniaus universitete vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Jaučiausias mažumos: atkuriant vietinių kultūrų Europą“.

Bendrais bruožais priešingas „daugiakultūriškumo“ ir „etninės tautos“ sąvokų vartojimo bei platesniame kontekste vienodinimo ir fragmentacijos tendencijas galima aiškinti vėlyvajam modernumui būdingu kultūrinės patirties sudėtingumu. Tai sutalpinamos ir perkeliamos, tiesiogiai ir palaipsniui išgyvenamos kultūros patirtis, veikiama netikrumo dėl tapatumo ir atsirandančių vertybių. Lietuvoje, kaip ir buvusiose SSRS respublikose bei socialistinio bloko šalyse, netikrumą dėl tautinės tapatybės sąlygojo sovietmečio kultūrinės patirties traumas. Svarbus klausimas, kaip turėtume suvokti šias prieštaringas tendencijas? Pasak Johno Tomlinsono, pačiai globalaus modernumo šerdžiai veikiau būdingos dviprasmybės ir prieštaravimai, pavyzdžiui, tarp pramoginės ir rimtos, liaudiškos ir aukštos kultūrų, naujų technologinių galimybių ir menko kultūrinio politinio pasitikėjimo „globalia kultūra“²¹.

Problema ta, kad nelabai mokame nagrinėti tokius prieštaravimus ir dviprasmybes, o linkstame į kategorišką poliškumą – modernumą, europietiskumą, daugiakultūriškumą aukštiname arba pasiduodame pesimistinėms, sovietmečio realiai ir menamai sužalotos tautinės kultūros restauracijos ar net apokaliptinėms nuotaikoms. Tačiau ir tokių argumentų nepakanka. Man atrodo, kad XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios lietuviškoji „posovietinė“ ir sykiu „europietiška“ bei „globalizuota“ patirtis daug sudėtingesnė negu buvo XIX a. ar tarpukario Lietuvoje. Vis dėlto svarbiau, kad tos dilemos Lietuvoje būdingos ne tik intelektualams: dabarties socialiniam gyvenimui vis labiau refleksyvėjant, kasdien su tomis problemomis susiduria vis daugiau paprastų žmonių negu kada nors anksčiau. Kai gyvenime daug prieštaravimų suvokiant „sovietinės praeities našta“ ar nuolat susiduriant su naujomis globalizuojančiomis komunikacijų technologijomis bei „vakarietiška postmodernių kultūrų patirtimi“, mes turbūt visi išsiugdome sudėtingus ir niuansuotus atsakus, nors jie ir ne visada aiškiai išreiškiami. Tokių atsakų pavyzdžiai šiuolaikinėje Lietuvoje galėtų būti valstybinės etninės politikos strategijos svarstymai ir jos taikymo vingiai, diskusijos dėl etninės ar politinės „tautos“ sampratos Konstitucijoje bei lietuviškoje savimonėje ir pagaliau daugiakultūriškumo sąvokos vartojimas, kuris neišvengiamai parazitiškai skverbiasi į masinį etnokultūrinį tapatumą bei į sąmoningas pastangas kurti modernų nacionalinį tapatumą. Panagrinėkime šiuos atvejus.

Nuo nepriklausomybės pradžios kai kurie politikai, intelektualai ir, regis, nedidelė visuomenės dalis pasisako už politinės tautos sampratą, kuri būtų pagrįsta pilietiniu nacionalizmu ir palankesnė „daugiatautės valstybės“ ir daugiakultūriškumo idėjai. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, bent jau jos preambulėje,

²¹ Tomlinson J. Globalizacija ir kultūra. Vilnius, 2002, ypač 3 skyrius.

tautinis naratyvas derinamas su politinės tautos koncepcija. Tačiau šiai koncepcijai patvirtinti po 14 metų daliai Seimo narių (aišku, ir ne tik jiems) dar papildomai reikėjo Konstitucinio teismo išaiškinimo²².

Apskritai, paskutiniojo XX a. dešimtmečio Lietuvos vyriausybų politika²³ iš esmės skatino tautinę tapatybę, pabrėžiančią atvirą, tolerantišką ir „posttautinį“ lietuviškumą. Tai buvo tam tikras oficialus kultūrinio pliuralizmo politikos variantas. Išimtis buvo turbūt 1995 m. Valstybinės kalbos įstatymas. Tačiau maždaug nuo 2002 m. Lietuvos politikoje ir praktikoje išryškėjo kita tendencija: ėmė išsivirti grietėsnė ir uždaresnė tautinės tapatybės samprata, o etninėje politikoje greta kultūrinio pliuralizmo atsirado ryškių vienos tautos dominavimo elementų²⁴. Tai nevienodai palietė visuomenės tolerancijos atmosferą ir lenkų, žydų, rusų, baltarusių, totorių, romų (pastariesiems itin aktualios ir socialinės atskirties problemos) ir kitų mažumų padėtį bei nuotaikas. Tokį etninės politikos posūkį link uždaresnės etnokultūrinės lietuviškos tapatybės palaikė ir atskleidė kai kurios lietuvių inteligentijos grupės, dešinėsios politinės ir visuomeninės organizacijos.

Tolesnė integracija varžoma dėl to, kad atsirado prieštarų Pilietybės įstatymo normų, nesuderinamumo tarp skirtingų įstatymų normų (pvz., tarp Valstybinės kalbos ir Tautinių mažumų įstatymų dėl kitų kalbų vartojimo gatvių pavadiniuose) arba net mažumų kalbų vartojimo viešajame gyvenime draudimų. Naujas Tautinių mažumų įstatymas, kuris galėtų paskatinti mažumų teisių plėtrą naujajame integracijos etape po stojimo į ES, vis dar nepriimtas, o iš naujo pratęsiamas iš dalies pasenusio įstatymo galiojimas. 2007 m. priimta valstybinė „Tautinių mažu-

²² 2007 m. Konstitucinis teismas pripažino, kad Lietuvos pilietybės įstatymas lietuvius traktuoja skirtingai negu kitos kilmės piliečius, todėl pažeidžia Lietuvos Konstitucijos 29 straipsnį. Šis straipsnis nurodo, kad žmogaus teisių negalima varžyti arba teikti privilegijų dėl lyties, rasės, tautybės, kalbos ir kt. Konstitucinis teismas aiškina, kad „pagal Konstituciją Lietuvos valstybės visumą sudaro pilietinė tauta – valstybinė bendruomenė“. Matome, kad Konstitucinis teismas vartoja „Lietuvos pilietinės Tautos sampratą“. Būtent dėl tokios tautos sampratos interpretacijos KT į atlapus kibo politologas Kęstutis Girnius (žr. *Girnius K.* Kokią tautą gina Konstitucinis teismas // *Veidas*, 2007 01 11. Nr. 2, p. 62). Jis mano, kad Konstitucinis teismas laisvai aiškina Konstitucijos straipsnius ir dvasią, netgi keičia ją, nes Konstitucija suteikia lietuviams išskirtinį teisinį statusą valstybėje ir kai kuriais atvejais šis išskirtinumas suteikia viršenybę prieš formalią tautinę ir kitokią lygybę. Tai ginčas ne tik dėl sąvokos „tauta“ vartojimo. Tai iš esmės fundamentalus ginčas dėl individo ir grupinių teisių santykio bei valstybinės strategijos etninių mažumų atžvilgiu.

²³ Pvz., 1989 m. Pilietybės įstatymas, 1992 m. LR Konstitucijos politinės tautos samprata, 1989 m. tautinių mažumų įstatymas ir jo 1991 m. redakcija, 2000 m. Seimo ratifikuota svarbi Europos Tarybos parengta „Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija“, Tautinių mažumų švietimo nuostatos (2002) ir kt.

²⁴ Pvz., naujas 2002 m. Pilietybės įstatymas, susilaukęs pelnytos kritikos dėl kai kurių diskriminacinių nuostatų kitataučių atžvilgiu, užstrigęs Seime naujo Tautinių mažumų įstatymo projektas, griežtų Valstybinės kalbos įstatymo normų taikymas 2007–2009 m. dėl gatvių pavadinimo užrašymo ir ne lietuvių kalba Vilniaus krašte.

mų politikos plėtros iki 2015 metų strategija“ yra ganėtinai atsargi ir deklaratyvi, nors joje yra ir kai kurių pažangių dalykų.

Todėl per pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje susikaupė nemažai svarbių ir neatidėliotinai sprendinų mažumų problemų: nepamatuotai įstrigęs Seime naujo Tautinių mažumų įstatymo svarstymas, užsitęsęs žydų nuosavybės grąžinimo procesas, itin problemiška ir iš esmės nesėkminga romų adaptacija, spartus rusų mokyklų sumažėjimas ir pastebima jų asimiliacija bei iš dalies marginalizacija, beveik visiškai nutylimos negausių mažumų adaptacijos problemos ir jų „folklorizacija“, bent kiek nuoseklesnės etninių mažumų kultūros paveldo apsaugos programos stoka, etninio ir rasinio nepakantumo proveržiai, ginčai dėl pavardžių rašymo nelietuviškais rašmenimis pasuose, gatvių pavadinimų rašymo ir lenkų kalba draudimas Vilniaus krašte ir pan. Lietuvoje, skirtingai nuo Latvijos ir Estijos, mažumoms priklausančias asmenys, gavę lygias pilietines teises, susiduria su tam tikromis kultūrinėmis, o ir kai kurie jų ir su socialinės integracijos problemomis. Tam tikrais atvejais tiek jie, tiek jų vaikai suvokia save kaip svetimus. Kitaip tariant, modernėjanti ir demokratiją kurianti Lietuva, liberaliai išsprendusi pilietybės suteikimo klausimą savo nuolatiniams gyventojams 1989 m., dabar skirtingose visuomenės ir kultūros politikos segmentuose susiduria su mažumų kultūrinio įpilietinimo problemomis. Tai gali – šis procesas jau pastebimas ypač lenkų, žydų bei iš dalies rusų bendruomenėse, – skatinti mažumų etninę mobilizaciją ir radikalėjimą.

Taigi manytina, jeigu mes tiksliai aprašėmė Lietuvos etninės politikos ir lietuviškos bei mažumų tapatybės etniškumo pagrindines ištakas, galime kai ką apibendrinti. Pirma, iššūkis, kurį atskleidžia išryškėjęs lietuviškas ir mažumų etnocentrizmas, nėra keistas ir nepažįstamas reiškinys. Sparti modernizacija ilgainiui sukelia nacionalizmo „atgimimą“ ir jo radikalėjimą, nors Lietuvoje kraštutinių formų pastebima daugiau ideologijoje, o ne politikoje, kultūroje ar kasdienybėje.

Antra, siauras etniškumas (tautiškumas) ir radikalus nacionalizmas, kurio apraiškos šių dienų Lietuvoje, atrodo, nėra tokios ryškios, yra daugiau modernizacijos ir globalizacijos negu XX a. pabaigos lietuviškojo tautinio sąjūdžio su pacifistine „Sąjūdžio“ laikysena ir gana pragmatišku pirmųjų vyriausybių požiūriu į mažumas, reiškinys. Demokratija ir modernizacija Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, yra pageidautina, bet turime nemažai problemų su dešiniuoju populistiniu ir kol kas dar silpnais kraštutiniais daugumos ir mažumų nacionalizmais, nepaisant to, kad šalyje ir Vidurio Europos regione vyksta sparti „eurointegracija“, o didelėje Europos dalyje (be Rytų Europos šalių) – euroatlantinė integracija.

Kaip pastebi F. Fukujama, realus iššūkis demokratijai glūdi pačioje Europoje, kuri susiduria su vidinėmis problemomis, siekdama integruoti didelį skaičių „su-sierzinusių jaunų musulmonų“ ir sykiu neišprovokuoti dar piktesnės reakcijos iš

dešiniųjų populistų pusės²⁵. Lietuvos problema yra visiškai ne savų ar imigrantų musulmonų radikalizmas, būdingas tokioms Vakarų Europos šalims kaip Vokietija, Prancūzija, Britanija ir Olandija. Lietuvos problema yra skirtingo dydžio, socialinės padėties bei kultūrinio potencialo savųjų etninių mažumų grupių integracijos plėtra. Be to, tenka vykdyti tokią etninę politiką, kuri neišsauktų griežto populistų tautininkų atsako.

Visų pirma, nuo 1992 m. (ir ypač nuo 1997 m.) tam tikri pokyčiai pastebimi tarp liberaliai galvojančių intelektualų ir dalies švietimo bei kultūros politikos vykdytojų. Pastaruoju dešimtmečiu pamažu didėjo jų įsitikinimas, kad šalyje vykdoma oficialaus kultūrinio pliuralizmo politika turėtų būti paremta tolerancijos atmosfera, pripažįstančia kiekvienos izoliuotos grupės teisę į savas vertybes, o ne liberalių konsensusu, kuris moderniomis sąlygomis yra neproduktyvus ir netvirtas. Toks „daugiakultūrės politikos“ variantas netgi kelia pavojų, nes liberali tolerancija gali būti interpretuojama ne kaip pagarba žmogaus teisėms, o tam tikroms grupėms, kurios, ypač dominuojančios, gali reikalauti „aukštesnio“ statuso ar būti netolerantiškos. Formaliai neneigdama pagarbos kitoms kultūroms, tokia grupė gali imtis reguliuoti ne tik savo gyvenimą, bet, būdama aiškiai vyraujanti, pamažu gali siekti tvarkyti visą viešąjį gyvenimą pagal tradicinį Europoje tautinės valstybės principą: viena tauta – viena valstybė.

Lietuvoje, kurioje etniniai lietuviai sudaro maždaug 85 procentus gyventojų, sudarytos sąlygos veikti keletai dešimčių mažumų vidurinių mokyklų, negausiai jų žiniasklaidai, visuomeninėms bei kelioms politinėms organizacijoms, kurios faktiškai virto nedidelėmis salomis, mažytėmis „tėvynėmis“, izoliuotomis nuo supančios visuomenės. Populiarios dainos dabartinėje Lietuvoje žodžiai „mūsų tik trys milijonai“ – gali reikšti tai, kad šalyje matome tik tris milijonus etninių lietuvių, o kita pusė milijono gyventojų – maždaug tiek sudarytų mažumos – yra tartum „svetimi“ ar tik egzotiškas priedas.

Dar keletas pavyzdžių iš dabaties. Lietuvos vardo 1000-čio minėjimas, „Vilniaus – Europos kultūros sostinės“ renginiai ir Dainų šventė yra nacionalinio tapatumo supratimo, daugiakultūriškumo retorikos ir tariamo visuomenės homogeniškumo išbandymas. Be kita ko, pirmųjų dviejų programų pobūdis labiau orientuotas į daugialypę auditoriją ir tarpkultūrinę komunikaciją, nors ir čia kai kurie renginiai, atrodo, pristato daugiau „vienos tautos vieną kultūrą“. Tačiau 2009 m. Dainų šventės renginiai pačių lietuvių rankomis sklaido mitą apie amžiną lietuvių toleranciją ir parodo už daugiakultūriškumo retorikos slypintį ryškų polinkį į

²⁵ Fukuyama F. A. Year of Living Dangerously. Remember Theo van Gogh, and shudder for the future // <http://www.opinionjournal.com/editorial/feature.html?id=110007491> [November 2, 2005], žiūrėta 2008 m. spalio mėn.

etnocentrizmą. Lietuvoje iš valstybės biudžeto dosniai finansuojami pagrindiniai Dainų šventės renginiai skirti, rodos, visų pirma lietuviams. Pirmą kartą į Dainų šventę pakviestiems tautinių mažumų meno kolektyvams buvo skirta folkloro diena (liepos 4 d.) Sereikiškių parke ir Vilniaus pilies teritorijoje. Taigi, mažumos šoka ir dainuoja atskirai nuo lietuvių ir tik vieną iš šešių šventės dienų, ir tik folklorą.

Taigi dabar paplitusi lietuviško ir mažumų nacionalizmų versija (galbūt anti-modernistinis nacionalizmas su modernizmo elementais) yra glaudžiai susijusi su specifine kultūros kaip homogeniško darinio ir tautos kaip etninės bendruomenės samprata. Tokiai nacionalizmo versijai ir jos šalininkams daugiakultūriškumo sąvoka dažniausiai nereikalinga, o jeigu ir pavartojama, tai vertinama neutraliai arba greičiausiai neigiamai, neretai kaip problema ir grėsmė tariamai vieningai ir unikaliai kultūrai. Modernistiniam ir rečiau postmodernistiniam nacionalizmui ir jo šalininkams, kultūrą įsivaizduojantiems kaip heterogenišką darinį ir tautą kaip politinę bendruomenę, atstovauja tam tikra nedidelė visuomenės dalis, visų pirma, kai kurie intelektualai, politikai, rašytojai bei menininkai. Daugiakultūriškumui būdinga teigiama reikšmė, išlaikoma kritinė distancija, įsisąmoninant „vieno pasaulio būklę“, kurioje mažėja paveldėti vidinio ir išorinio, savo ir svetimo skirtumai. Kultūriniai susitikimai ir daugiakultūrinio švietimo procesai skatina atvirumą, toleranciją ir domėjimąsi. Tai savo ruožtu apsunkina kultūrinį užsisklendimą ir etnocentristinį dogmatizmą.

Vis dėlto standartinis lietuviškas (etninis) kultūrinis gyvenimas su „užsienie-tiškais“, mažumų ir neretai praeities didybės elementais ir praktiškai, ir politiškai dažniausiai laikomas šių dienų Lietuvoje tikrove ir siekiamybe, nors Vilniui, Vilniaus kraštui ir Visaginui tai galbūt galioja kur kas mažiau. Tai kontrastas, lyginant su šių dienų olandų, britų ar vokiečių savivoka, savęs aprašymu ir savo šalies bei visos Europos vizija. Kultūros politikos teoretikas ir strategas vokie-tis R. Weberis svarstydamas, ar XXI a. Europai reikia kultūros politikos paradigmų kaitos, rašo:

„Daugiakultūrinis gyvenimas tapo visos Europos tikrove. Vieningoje Europoje ir globalizuotame pasaulyje neteko prasmės tradicinė daugumos tautinių valstybių ir jų kultūros politikos funkcija – vidinis kultūrinis homogeniškumas ir išorinė kultūrinė diferenciacija. Tačiau protu suvokdami, kad daugiakultūriškumas – anaip tol ne „problema“ ir ne grėsmė asmeniniam saugumui ir kultūrinei tapa-tybei, veikiau galimybė „praturtėti“, vis dėlto praktikoje ir politikoje regime mažai iniciatyvų, kuriomis būtų siekiama stiprinti gebą jautriai ir atsakingai elgtis kultūrinių skirtumų aplinkybėmis ir kurti „pozityvų transkultūriškumą“. Kūrybiškas susidūrimas su „svetimumu“, su „kitu“ turi tapti savivokos pagrindu“²⁶.

²⁶ Weber R. Globalizacija ir demokratija: ar kultūros politikai reikia paradigmų kaitos? // Kultūros politika. Straipsnių rinktinė / sudarė Gabrielė Žaidytė. Vilnius, Baltos lankos, 2008, p. 29.

Kitokia Lietuvos etninė politika arba naujas „daugiakultūriškumo“ politikos variantas turėtų vengti standartinio siauro nacionalizmo, simbolinės ir iš dalies faktinės mažumų atskirties Lietuvoje. Etninės politikos ir kultūrinio darbo šiandien laukia sunkus uždavinys: daugumos ir mažumų nacionalizmus, dažnai vis dar siaurus ir uždarus, paversti humaniškais ir nepavojingais, grindžiamais abipusiu pripažinimu, kuris skatintų integraciją, ir skirtumų įsisąmoninimą. Tam būtinas gebėjimas reflektuoti savąjį kultūros suvokimą ir savąją kultūrą, taip pat vaisingą globalaus plitimo ir lokalaus įgijimo sąveiką, garantuojančias tarpusavio bendravimą. Pritardamas V. Kavoliui, manyčiau, kad šiandienos pasaulyje humaniškas arba pilietinis nacionalizmas priklausys nuo to, ar jo simboliniuose projektuose išryškėja modernizuota ir postmodernistinė kultūra, ar jo reiškejai dalyvauja kultūrų ir net civilizacijų polilogė, kuriant visuotinai suprantamas idėjas ir kartu vertinant universalias sampratas pagal savas vertybes bei potyrius.

Tačiau daug sunkesnė problema bus ta, kaip puoselėti tokią lietuvišką (nacionalinę) tapatybę, kuri sujungtų visų etninių grupių ir religijų žmonės į bendrą demokratinę kultūrą, kaip kad amerikiečių „pilietinė religija“ suvienijo buvusius gyventojus ir naujuosius JAV imigrantus. Daugelis Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, mano, kad amerikietiškas „lydymosi katilas“ negali būti perkeltas į Europą. Čia tapatybė lieka išsisknijusi kraujuje, žemėje ir bendroje atmintyje. Tai galbūt ir tiesa, bei jeigu taip, tai demokratija Lietuvoje ateityje susidurs su rimtais sunkumais, nes mažumos sudaro maždaug 15 procentų visuomenės ir greičiausiai šis skaičius labai nesikeis, nors po 1990 m. jų šalyje šiek tiek sumažėjo. Kadangi Lietuva šiandien yra viena iš svarbių demokratinių šalių buvusioje SSRS ir naujokė Europos Sąjungoje, jos reikalai taip pat susiję su demokratijos raida Vidurio ir Rytų Europoje.

DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS PRAEITIES TYRIMUOSE

Maždaug nuo 1997 m. kai kurie Lietuvos istorikai ėmė vartoti daugiakultūriškumo terminą. Bene pirmasis jų buvo A. Nikžentaitis. 1997 m. Vilniuje, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, vykusioje konferencijoje jis pavartojo daugiakultūriškumo sąvoką bendrai LDK kultūrinei tradicijai bei istorinei savimonei (Vytauto valdymo metu) nusakyti. Nikžentaitis pastebėjo, kad XX a. buvo atsisakyta daugiakultūriškumo kaip pagrindinio Vytauto kulto elemento. Tai reiškė LDK kultūrinės tradicijos praradimą²⁷. Taigi dabartiniam istorikui daugiakultūriškumas tapo

²⁷ *Nikžentaitis A.* LDK kultūrinės tradicijos praradimas: Vytauto Didžiojo kultas Lietuvoje XV–XX a. // *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis.* Vilnius, 1998, p. 330. Įdomu, kad tarp šių dienų Lietuvos istorikų daugiakultūrišku-

„vedančia idėja“, padedančia atgaivinti prarastą LDK kaip daugiatautės ir įvairialypės visuomenės įvaizdį bei tapusia lietuviškos (individualios) tapatybės dalimi, vertybine nuostata²⁸.

Kartu istorikų darbuose neretai galima aptikti tvirtinimų, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo „daugiakultūrė“ valstybė²⁹. Su LDK daugiakultūriškumu glaudžiai susiję ir kiti kunigaikštijos įvaizdžiai: daugiatautė, įvairių religijų ir tolerantiška. Kitaip tariant, nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigos „daugiakultūriškumo“ terminas ir jo vediniai – daugiakultūrė visuomenė ir daugiakultūrė LDK – sėkmingai tapo šiuolaikinės Lietuvos visuomenės istorijos kultūros dalimi.

Pačią „istorijos kultūros“ sąvoką perimu iš vokiečių tyrinėtojo Jörn'o Rüsen'o darbų. Jis pabrėžia:

„Istorinės sąmonės interpretacijos atliktis ir jos produktas – „istorija“ kaip prasminis darinys – konkrečiai pasireiškia visuomenės istorijos kultūroje. Istorijos kultūra, kaip kiekviena kita kultūra, yra daugiatautė. Ji būdinga religijai, moralei, pedagogikai, politikai, retorikai ir visoms meno rūšims, ji visada turi pažintinį turinį apie tai, „kaip iš tikrųjų buvo“³⁰.

Supaprastindamas, J. Rüsen'as išskiria tris esmines istorijos kultūros dimensijas: politinę, estetinę ir pažintinę. Šiame straipsnyje ribojamasi daugiausia pažintinės dimensijos analize. Anot šio vokiečių istorijos teoretiko, pažintinė dimensija apima žinojimą, kas buvo praeityje reikšminga dabarčiai ir jos ateičiai. Be šio žino-

mo sąvoką bene pirmieji ėmė vartoti itin daugialypės LDK istorijos tyrinėtojai. Dar 1996 m. išleistoje savo knygoje istorikai E. Aleksandravičius ir A. Kulakauskas nagrinėjo skirtingas politines bei kultūrines tradicijas XIX a. Lietuvoje ir skyrė daug dėmesio etninei bei kultūrų įvairovei atskleisti, tiesa, jie nevariojo daugiakultūriškumo sąvokos (žr. *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996*). Beje, literatūros ir kultūros istorikai čia neliko nuošalyje. 1992 m. pasirodžiusioje knygoje D. Kuolys išsamiai nagrinėjo skirtingomis kalbomis rašiusių ir įvairioms kultūros tradicijoms atstovavusių LDK autorių požiūrį į tautą ir valstybę, nors daugiakultūriškumo termino jis taip pat tada nevariojo (*Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: renesansas ir barokas. Vilnius, 1992*).

²⁸ Tame pačiame leidinyje V. Berenis savo straipsnyje vartojo „multikultūriškumo“ sąvoką, apardamas Habsburgų tradiciją čekų naujausių laikų istorijoje kaip alternatyvą moderniam čekiškam nacionalizmui arba „mažajam čekiškumui“ (veikiau kalbiniam negu teritoriniam); žr. *Berenis V. LDK kultūros paveldo problema lietuvių nacionalinio judėjimo ideologijoje (XIX a. – XX a. pr.) // Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis. Vilnius, 1998, p. 322*). Dar vienas istorikas, S. Rowellas, rašė apie skirtingas kultūras LDK, jų sąveiką bei įvairias raštijos tradicijas, tuo iš esmės pabrėždamas kultūrų įvairovės fenomeną (*Rowell S. Lietuva, tėvynė mūsų? Tam tikrų LDK raštijų pavyzdžiai // Ten pat, p. 123–137*).

²⁹ Tipiškas pavyzdys: „LDK ir jos sostinės Vilniaus daugiakultūriškumas, neturintis analogų Europoje, šiandien yra aktualiausias senosios kultūros aspektas. Tuo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė šiandienos Tūkstantmečio idėjai yra paradoksaliai artimesnė už modernių laikų nacionalizmo epochos Lietuvos kultūrą“ (*Bumblauskas A. Tūkstantmetis ir LDK // <http://www.mdl.lt/mdl/tukstantmetis-ir-ldk/>, žiūrėta 2009 m. balandžio mėn.*

³⁰ *Rüsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus. Vilnius, 2007, p. 48.*

jimo elemento, jo manymu, negalima atsiminimo apie praeitį veiksmingai įtraukti į diskursus, kuriuose kalbama apie aktualių laiko patirčių interpretaciją³¹. Modernioje visuomenėje ši pažintinė dimensija išskyla kaip mokslas; mūsų atveju – kaip Lietuvos istorijos mokslas apie LDK istoriją ir jos interpretacijas pasirinktu daugia-kultūriškumo aspektu.

Istorikams geriausiai sekasi užmegzti ryšius su praeitimi dėl to, kad išvelgtų šiandienos problemas ir ateities galimybes. Kritinė ir demokratinė istorijos tradicija, kuri imta plėtoti po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m., skatina skeptiškai vertinti sovietmečiu vyrausias ideologines ir dabar vyraujančias etnocentrines idėjas, tačiau tuo pat metu leidžia pasitikėti praeities tikrumu ir galimybe ją pažinti.

Netgi demokratinėje visuomenėje istorija visada yra susijusi su galia ir izoliacija, nes kiekviena istorija yra kieno nors istorija, pasakojama vadovaujantis kieno nors požiūriu. Istorijos sėkmę lemia troškimas nustatyti ir perteikti tiesą, tad šios pastangos nusipelno pagarbos. Mokslo svarba tiesos paieškose, naujas požiūris į objektyvumą ir saikingas skepticizmas paremia įsitikinimą, kad niekas negali būti tikras istorikų išvadas esant vienareikšmiškai teisingas, todėl būtina išklausti ir kitų nuomones. Visos istorijos yra laikinos. Niekas neturi lemiamo žodžio.

Pati istorija ir jos duomenys yra tokie svarbūs žmonių tapatybei, kad dažnai jie patys atsiduria kovos centre. Tai matyti iš kai kurių valstybių bei žmonių grupių nerimą keliančių pastangų paneigti tai, kad 1940 m. iš stalinistinės Sovietų Sąjungos atnešta „socialistinė saulė“ buvo Lietuvos aneksija ir okupacija. Kokia istorija čia atpasakojama? Ir kokiems tikslams tai daroma? Ar tam tikra prasme istorija nėra propaganda? Pažvelgus į pastarųjų dvidešimties metų Lietuvos istorijos mokslo pastangas irgi kyla klausimų: ar istorija privalo sukurti tautinį pasididžiavimą ir pasitikėjimą savimi? O gal vis dėlto ji turėtų pateikti objektyvią tiesą apie praeitį? Ar reikia perrašinėti istoriją, norint įveikti etninius ir ideologinius stereotipus bei formuoti tautinę tapatybę? Galbūt puolimas prieš tradicinę etnocentrinę istoriją – tai tik dar vienas tikras žinias nuvertinantis ir naujas klišės siūlantis naujosios barbarybės požymis?

Istorijos tema Lietuvoje (ir ne tik joje³²) pastaraisiais dešimtmečiais kaip niekada anksčiau yra tapusi kontroversiška. Turima galvoje ne tai, kad pati praeitis buvo gana sudėtinga, o tai, kad atsiranda skirtingų ir kartais sunkiai suderinamų

³¹ Ten pat, p. 49.

³² Debatus apie istoriją, tiesos pažinimo problemas ir tapatybę JAV žr.: *Appleby J., Hunt L., Jacob M.* Tiesos sakymas apie istoriją. Vilnius, 1998; *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. Москва, 2004; *Estijoje* žr.: Самоопределение и независимость Эстонии. Составитель А. Бертрика. Перевод с эстонского языка. Таллинн, 2001.

požiūrių ir interpretacijų. Ideologizuotą sovietinį Lietuvos istorijos modelį gana greitai ir nesunkiai pakeitė etnocentristinė Lietuvos istorijos versija ir su ja susijusi etninės tautos samprata ir naujas didysis naratyvas: lietuviai (kaip, beje, ir lenkai, latviai bei estai) savo nacionalinę savimoneį ėmė puoselėti per savo kančių istoriją. Tuo pat metu lėtai ir nelengvai skinasi kelią naujas didysis pasakojimas apie vėluojantį Lietuvos prisijungimą prie Vakarų modernėjančios istorijos, kuris grindžiamas europocentristiniu arba civilizaciniu požiūriu (visų pirma E. Gudavičiaus, A. Bumblausko ir kitų darbai).

Istorijos tyrimai ir praeities suvokimas yra glaudžiai susiję su dabartimi ir su tapatybe. Pati tapatybė yra atsakymas į klausimą kas tai yra, tiksliau – kas aš esu ir kas mes esame³³. Šis atsakymas perteikiamas dažniausiai istoriniu pasakojimu. Todėl, anot vokiečių istorijos teoretiko J. Rūseno'o, istorija yra praeities universali atsimenančio sudabartinimo kultūrinė praktika³⁴. Ši kultūrinė veikla yra savivokos, išraiškos ir tapatybės kūrimo terpė, kartu aprašanti ir skirtumą nuo *Kitų* ir pastarųjų kitoniškumą.

Svarbus klausimas, kaip aprašomas *Kitas*. Pasirodo, tokia didžiajame pasakojime, pretenduojančiame į teisėtumą ir vidinį universalumą, *Kito* kitoniškumui nėra vietos. *Kiti* gali būti integruojami į savą kultūrą trejopai: 1) kaip savo raidos ankstesnės stadijos; 2) kaip galiojančių elgesio taisyklių, kurios yra kiekvienam privalomos, pozityvūs ar negatyvūs pavyzdžiai; 3) jie yra nustumiami į kultūrinės veiklos pakraščius, į laukiniškumą, tad neišvengiamai įgauna didesnės grėsmės ir pavojaus potencialą. Būtent taip atsiskleidžia gilus istorinio mąstymo etnocentriškumas.

Kai kurių istorikų (ir ne tik jų) susidomėjimas senosios Lietuvos kultūrų įvairove dažnai, regis, atskleidžia aprašomąjį (demografinį) daugiakultūriškumą arba tam tikrą istorinio daugiakultūriškumo LDK modelį, kai bandoma aprašyti ir interpretuoti valstybinį politinį senosios Lietuvos bendrumą, siekiant išryškinti jos lietuviškąjį etninį veiksnį, tokios padėties politinio „konstravimo“ specifiką ir socialinės integracijos būdus luominėje visuomenėje, vykstant teritorinei ekspansijai ar pokyčiams. Kitaip tariant, šių dienų istorikai mėgina persvarstyti skirtingų socialinių grupių LDK visuomenėje galias, teises (ar beteisiškumą) ir aptarti „daugiakultūriškumo“ statusą religiniu, kalbiniu, etniniu ir rečiau lyčių požiūriu.

Be to, tradicinis istorikų požiūris į lietuvių tautos kaip istorijos subjekto formavimąsi visų pirma yra susijęs su etnos ir etninės tautos teorija. Todėl problemiška tvirtinti, kad lietuviškasis daugiakultūriškumas yra nepanaikinamas ilgos evoliu-

³³ Apie istorijos ir tapatybės santykius, tapatybių kovą žr.: *Rūsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus*. Vilnius, 2007, ypač 3 skyrių.

³⁴ *Rūsen J. Istorika: Istorikos darbų rinktinė / Sudarė Zenonas Norkus*. Vilnius, 2007, p. 272.

cijos rezultatas, kad priklausomybė etnosui ar tautai suteikia žmogui „jo kultūrą“ ir šiuo pagrindu galima rekonstruoti istorinį daugiakultūriškumą ar ugdyti naująjį jo modelį, toleruojamą šiuolaikinės visuomenės. Tokia ribota mokslinė perspektyva ir įprastas galvojimo būdas trukdo ekspertams ir praktikams įsivaizduoti lietuvius kaip vienos kultūros žmones ir kaip tapačią bendruomenę, o ne kaip išpraustų į bendras valstybės ribas vienodų asmens dokumentų savininkus.

Pasaulio istorijoje daugiakultūriškumas nėra naujas ar unikalus reiškinys. Daugiakultūrės visuomenės daugiau ar mažiau sėkmingai egzistavo Vakarų, Indijos, Kinijos ar klasikinio islamo civilizacijose. Problema ta, kas turima galvoje, kai teigiama, kad tos visuomenės buvo daugiakultūrės. Atrodo, svarbiausia yra išsiaiškinti kelis esminius dalykus: ar visos sąveikaujančios kultūros buvo lygiavertės? Kokiais principais buvo grindžiams ir kokiais kriterijais apibrėžiamas toks istorinis daugiakultūriškumas? Kaip ilgai jis veikė? Kodėl šios daugiakultūrės visuomenės ilgainiui išnyko?

Šiuolaikinis daugiakultūriškumas skiriasi nuo senosios (arba istorinio daugiakultūriškumo)³⁵ versijos, kuri buvo būdinga luominėms Europos valstybėms, ypač daugiakalbėms ir daugiatautėms – LDK, vėliau Abiejų Tautų Respublikai, Habsburgų, Rusijos, Osmanų imperijoms. Daugiataučių imperijų visuomenės buvo internacionalinės. Tokiose valstybėse tolerancijos objektas buvo grupės, t. y. autonominės bendruomenės arba suverenios valstybės, kurių įstatymai, tikyba, teisinė praktika, jų viduje veikiančios fiskalinės ir skirstomosios procedūros, švietimas ir šeimos struktūra buvo legitiminės arba leistinos. Kiekvienoje šių sričių buvo galiimi tik minimalūs apribojimai, jie retai kada buvo peršami prievarta³⁶.

Istorinis daugiakultūriškumas ir jo sklaida visų pirma buvo grindžiami ne individualiu, o grupiniu, arba korporatyviniu, pagrindu. Todėl praeityje didelės valstybės, ypač imperijos, stokojo tos kultūrinės vienovės (kaip ir priemonių jai sukurti) kuri būdinga modernioms tautinėms, federacinėms ar konsociatyvioms (sukurtų kelių didelių bendruomenių pagrindu) valstybėms. Kultūrinio homogeniškumo laipsnis praeities visuomenėse dar priklausė nuo jų dydžio: maži sociali-

³⁵ Daugiakultūriškumo istorijoje tyrimai yra gana paplitę kai kuriose pasaulio šalyse (JAV, Kana-doje, Australijoje, Britanijoje ir kitur; pvz., žr.: Уолцер М. О толерантности. Москва, 2000, с. 29–34). Tokių tyrimų imasi kai kurie Baltijos šalių istorijos tyrinėtojai. Pvz., žr.: *Hidden J., Salmon P.* The Baltic nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century. London–New York, 1996. Šie autoriai ypač pabrėžia daugiaetniškumą ir kultūrų įvairovę Baltijos visuomenėse iki 1940 m., nors ir tada dar nevartojo daugiakultūriškumo sąvo-kos; *Payd P.* Предпосылки мультикультурного общества в Эстонии // Самоопределение и независимость Эстонии. Составитель А. Бертрика. Перевод с эстонского языка. Таллинн, 2001, с. 279–291.

³⁶ Daugiau apie daugiakultūriškumą, toleranciją ir jos ribas senosiose imperijose žr.: Уолцер М. О толерантности. Москва, 2000, глава 2.

niai dariniai demonstravo daugiau kultūrinio solidarumo. Neretai ir didelės valstybės siekdavo didesnio kultūrinio homogeniškumo, nors tai dažnai buvo susiję su visuomenės fragmentacija. Viena iš kultūros homogenizacijos pasekmių LDK XVII–XVIII a. buvo nekatalikų bajorų teisių suvaržymas, stačiatikių ir protestantų diskriminacija, sukėlusį šalies visuomenės poliarizaciją ir net ateistų atsiradimą (K. Liščinskio atvejis XVII a. pabaigoje) bei skatinusi (aišku, tai buvo tik pretekstas agresyviems siekiams užmaskuoti) užsienio valstybių įsikišimą.

Ikimoderniose valstybėse nebuvo bendros pilietybės, apimančios visus nuolatinius jos gyventojus. Jose neegzistavo ir moderniems laikams būdingos individų (atsirado anglų filosofų J. Locke'o ir D. Hume'o darbuose ir paplito Prancūzijos revoliucijos metu) ir kultūrų (susiformavo nacionalizmui išplitus) lygybės idėjos.

Panagrinėkime, kaip istorijos kultūroje atpasakojama LDK istorija daugiakultūriškumo – vieno iš svarbių naujų istorinės Lietuvos pavidalų bei įvaizdžių – aspektu ir kaip ji panaudojama šių dienų visuomenėje. Šį darbą palengvina keletas per paskutiniuosius penkiolika metų parengtų LDK istorijos sintezių, kurios atskleidžia Lietuvos istoriografijoje ir istorinėje kultūroje vykstančius svarbius pokyčius. Būdama istoriniu tyrimu, sintezė negali išsiversti be teorinių rėmų – vienokio ar kitokio atsakymo į klausimą apie LDK socialinės santvarkos pobūdį, neaplenkiant ir jos kultūros įvairovės aspekto. Tas atsakymas nebūtinai yra eksplisitinis – jį gali atskleisti pagrindinės vartojamos sąvokos ar idėjos, tam tikrų istorinių reiškinių aiškinimas, naratyvo struktūros dalys.

ŽVILGSNIS Į ŠIŲ DIENŲ LIETUVOS ISTORIKŲ SINTEZES

Viena pirmųjų po 1990 m. Lietuvos istorijos (iki 1795 m.) sintezių buvo 1995 m. išleista Z. Kiaupos, J. Kiaupienės, A. Kuncevičiaus „Lietuvos istorija iki 1795 metų“³⁷. Tai buvo populiarī istorinė studija, per šešis metus susilaukusi trijų leidimų, ir vėliau išversta į anglų ir lenkų kalbas³⁸. 1997 m. antrojo leidimo pratarmėje autoriai rašė, kad šis leidinys tapo mokytojų ir mokinių plačiai skaitoma knyga, virto savotišku vadovėliu (pratarmė pakartota ir trečiajame leidime³⁹).

³⁷ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995.*

³⁸ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 2-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 1998; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis leid. Vilnius, 2000; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania before 1795. Vilnius, 2000; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku / Tłumaczenie na język polski: P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski. Warszawa, 2007.*

³⁹ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 10.*

Istorizmas kaip istoriografijos paradigma⁴⁰, kuriai, mano nuomone, atstovauja ir Z. Kiaupos, J. Kiaupienės ir A. Kuncevičiaus „Lietuvos istorija iki 1795 m.“, pagrindiniu istorijos turiniu laiko politiką, o jos lemiamu veiksniu – idėjas bei tas idėjas įgyvendinančių žmonių veiksmus. Kadangi esmine Lietuvos istorijos realybe šie istorikai laiko lietuvių tautą, jos narių mintis, veiksmus ir jausmus, tai šis istoriografinis kūrinys gali būti vadinamas etnocentristiniu. Tą dėmesį, kurio susilaukė Z. ir J. Kiaupų ir A. Kuncevičiaus knyga, lėmė ne tiek išaugęs po sovietmečio „tikrosios“ savo istorijos pažinimo troškimas, o kas kita: etnocentristinis požiūris į Lietuvos istoriją, arba, pačių autorių žodžiais tariant, „tikslas parašyti lietuvių sukurtos ir šimtmečiais puoselėtos Lietuvos valstybės visuomeninę politinę istoriją“⁴¹.

Nepriklausomos Lietuvos naujoje istorijos kultūroje atgimė savas didysis pasakojimas: lietuviai savo nacionalinę savimonę ėmė puoselėti per savo kančių istoriją, kurioje LDK laikotarpis – svarbi valstybingumo idėjos atsiradimo, iškilimo ir vėliau lietuvių tautos nusilpimo epocha. Lietuvos valstybės kūrėjų ir puoselėtojų vainiką atidavus išskirtinai lietuviams, visuomenės istorija taip pat paverčiama lietuvių tautos socialinės ir kultūrinės raiškos erdve. Nesunku įsivaizduoti, kad kitų kultūrų dalyvavimas šioje erdvėje, nors ir yra istoriškai neišvengiamas, gali būti iš esmės negatyvus ir potencialiai grėsmingas lietuviams ir net Lietuvos valstybei. Su grėsmės galimybe susijęs ir neutralus arba negatyvus daugiakultūriškumo vertinimas.

Kintančiai per penkis šimtus metų LDK socialinei santvarkai įvardyti šioje knygoje vartojami įvairūs teritoriniai, etniniai, religiniai bei lingvistiniai terminai arba pateikiamas abstraktus apibendrinimas „daugiatautė, įvairių tautybių ir įvairių kultūrų valstybė“, dažniausiai apibrėžiant implikuotai. „Daugiatautė“ ir „įvairių kultūrų valstybė“ šiuo atveju reiškia realiai egzistavusį LDK socialinį faktą – joje gyveno nevienodų tautybių, skirtingų etninių grupių („tautų“) žmonės, kurie kalbėjo įvairiomis kalbomis ir atstovavo skirtingoms kultūrinėms tradicijoms bei praktikoms. Toks deskriptinis „daugiatautiškumo“ ar „daugiakultūriškumo“ apibrėžimas visiškai neapibūdina skirtingų epochų LDK socialinio darinio pobūdžio religinės, etninės ir apskritai kultūrinės „integracijos“ aspektu, jo panašumų ir skirtumų, lyginant su kitomis socialinėmis santvarkomis.

Be to, neišryškinami ir jau nuo XIV–XV a. gyvavę bent keli netapatūs istorinio daugiakultūriškumo modeliai: kaimietiškas – su savitomis ir aiškiomis kultūrinė-

⁴⁰ Daugiau apie istorizmą žr.: *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996.

⁴¹ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 11; *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 9–10.

mis ribomis, miestietiškas – su ne tokiomis griežtomis ribomis ir integruotas bei regioninis, kai centro ir periferijos santykių požiūriu tam tikri socialiniai dariniai turėjo pastebimų kultūrinių skirtumų. Lietuvos istoriografijos pagrindinė problema yra ne duomenų ar archyvinės medžiagos stoka, bet teorinių požiūrių ar „vadinamųjų idėjų“ (J. Rüsen'o terminas) trūkumas.

Imkime Vilniaus miesto, kuris nuo Gedimino laikų tapo senosios Lietuvos sostine, pavyzdį. Knygos autoriai, aprašydami Vilnių XIV a., pabrėžė jo, kaip sostinės, reikšmę valstybės valdymui, paminėjo svarbiausias šio miesto dalis ir įvardijo skirtingas gyventojų grupes pagal etninius ir religinius kriterijus. Tuomet Vilniuje gyveno lietuvių didieji kunigaikščiai ir jų aplinkos žmonės, lietuvių pirkliai ir amatininkai, išeiviai iš Rusios bei Vakarų (daugiausia vokiečiai iš Rygos). Be to, mieste buvo pagoniška šventykla (gal ir ne viena), stačiatikių ir katalikų (maždaug nuo 1323 m.) bažnyčios. Visa tai apibendrinama tokiu sakiniu:

„Vilnius darėsi daugiataučiu ir daugiakalbiu, įvairių luomų ir konfesijų miestu, daugelį funkcijų atliekančia gyvenviete“⁴².

Mes nieko nesužinome apie etninių ir religinių bendruomenių dydį, santykius su didžiojo kunigaikščio valdžia bei jų tarpusavio ryšių pobūdį – tokių duomenų esama iš tiesų nedaug. Aišku, kad Vilnius, bent jau nuo XIV a., buvo daugiakultūris miestas. Bet knygos skyrelyje apie sostinę detalčiau nenagrinėjama, kokią politiką vykdė didysis kunigaikštis ir miesto valdytojai skirtingų gyventojų grupių atžvilgiu: ar jie suteikė lietuviams pagonims iki 1387 m. krikšto privilegijuotą statusą ir šitaip pagrindė bendruomenių nelygybę teisiniu ir socialiniu požiūriu, taikingu ar kovingu bendruomenių sanbūviu pasižymėjo jų daugiakultūris gyvenimas. Tiesa, apie lietuvių pagonių ir negausių krikščionių santykius dar užsimenama rašant apie lietuvių kontaktus su krikščionybe XIII–XIV a., tepasakant, kad lietuvių žemėse, pirmiausia Vilniuje, buvo „normaliai sugyvenama“⁴³.

Peršasi išvada, kad daugiakultūris gyvenimas XIV a. Vilniuje (bent iki devintojo šio amžiaus dešimtmečio) buvo grindžiamas didžiojo kunigaikščio autarkija (jis ir taikos garantas, ir teisėjas, baudžiantis pagal savo taisykles – pranciškonų⁴⁴ ir stačiatikių kankinių atvejais), pagoniška tolerancija (kiekviena religija garbina Dievą pagal savo apeigas ir, pagonio Gedimino žodžiais, „visi turime vieną Dievą“),

⁴² Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 102; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 87–88.

⁴³ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. Vilnius, 1995, p. 11; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2000, p. 95.

⁴⁴ Baronas D. Keturiolikos pranciškonų kankinių legendos potekstė // Senoji Lietuvos literatūra, 19 knyga. Vilnius, 2005, p. 129–142.

tam tikru lietuvių pagonių dominavimu (gal ir didžiojo kunigaikščio valdžios protegavimu dėl kultūrinio bendrumo ar politinės svarbos) ir, atrodo, negausių, pradžioje dar silpnai organizuotų ir socialiai pavaldžių, krikščioniškų bendruomenių statusu. XIV a. tarp Vilniaus miestiečių būta ir konfliktų, bet jie dažniausiai kildavo dėl politinių ir ekonominių, o ne dėl religinių ar etninių priežasčių.

Vadinasi, šioje LDK istorijos versijoje įvairios nelietuviškos religinės, etninės ir rasinės mažumos vaizduojamos kaip papildomas, iliustratyvus ir statistinis faktas, ištirpstantis LDK kaip „daugiatautės, įvairių tautybų ir įvairių kultūrų valstybės“ vaizdinyje. Nustumtos į istorijos šalikeles, jos automatiškai tampa nereikšmingomis arba net potencialiai grėsmingomis. Kai kurios mažumos netgi visai nematomos (rytinės LDK dalies rusai iki XVI a. pradžios; Palenkės lenkai iki 1569 m.; armėnai, škotai ir kt.).

Etnocentristinio požiūrio šioje knygoje pavyzdys – XVI–XVIII a. LDK visuomenės gyvenimo polonizacija. Čia domina ir pasakojimo proporcijos, ir vertinimai. Poskyryje „Etnopolitiniai ir etnolingvistiniai procesai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“⁴⁵ lietuvių kalbai viešajame valstybės gyvenime aptarti skirtos maždaug 62 eilutės, net germanizacijai Mažojoje Lietuvoje teko šešiolika eilučių, o polonizacijai – t. y. valstybinės lenkų LDK kalbos nuo 1697 m. raidai, vienai reikšmingiausių kultūrinio ir viešojo gyvenimo fenomenų, skirta tik trylika eilučių. Tiesa, kai kurie lenkų kultūros reiškiniai, asmenys bei jų kūryba LDK aptariami dar ir skyriuose apie kultūros raidą⁴⁶.

Bajorų ir viešojo gyvenimo polonizacija etnocentristinėje perspektyvoje suvokiama visų pirma kaip skausmingas lietuvių kalbos traukimosi iš viešosios erdvės rezultatas ir kaip praradimas. Iš tikrųjų tai didelė netektis. Bet negalima pamiršti, kad lenkų, kaip ir rusėnų bei lotynų, kultūra LDK suvaidino labai svarbų vaidmenį visuomenės istorijoje, o XVIII a. lenkų kalba tapo valstybine ir viena iš gimtųjų kalbų Lietuvos bajorų luomo atstovams ir daliai miestiečių. Istorijos perspektyvos požiūriu LDK lenkų kalba, greta tradicinės lietuvių, rusėnų ir lotynų, yra vienas iš reikšmingų viduramžių ir naujųjų laikų kalbinio palikimo elementų šių dienų Lietuvoje.

Etnocentrinis požiūris LDK laikytinas rimta šių dienų Lietuvos istoriografijos problema, apsunkinanti ryškia kultūrų įvairove pasižymėjusios luominės LDK visuomenės istorijos interpretacijas. Tačiau Zigmanto Kiaupos, Jūratos Kiaupienės bei Albino Kuncevičiaus „Lietuvos istorijos iki 1795 m.“ privalumas yra autorių sa-

⁴⁵ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 m. 3-asis leid. Vilnius, 2000, p. 285–287.

⁴⁶ Žr., pvz., ten pat, p. 277–280.

vikritiškumas, vertinimų atsargumas ir suvokimas, kad, anot jų, atskiri klausimai istoriografijoje gali būti įvairiai interpretuojami.

Tam tikromis savikritikos sąlygomis etnocentristinis vertybių dalijimas į savas ir svetimas gali turėti ir priešingų ženklų. Tuomet *Kito* kitoniškumas yra to, kas sava, pageidautina projekcija, atspindinti savasties trūkumą. Pavyzdžiui, taip yra tada, kai šios knygos autoriai kalba apie rusėnų kalbos paplitimą LDK, vėliau išryškėjusį baltarusių kultūros savitumą, polonizacijos įvairiapusiškumą ir nevie-nareikšmiškumą, rodantį ir pozityvų jos įnašą, ir atsiveriantį, ypač XVII–XVIII a., LDK atsilikimą nuo Vakarų Europos valstybių.

Alfredo Bumblausko „Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795“⁴⁷ yra ryškus pavė-luoto Lietuvos prisijungimo prie Vakarų Europos modernizuotos istorijos pavyz-dys. Tai naujas, postmodernios formos⁴⁸ Lietuvos istoriografijos darbas, rodantis kad gyvename sparčios ir radiklios istorinės kultūros kaitos laikais. Pats autorius vadina savo darbą „iliustruota Lietuvos istorijos sinteze“, kuri turi pagalbinių is-torijos mokslo disciplinų, istorinės didaktikos, teorinių ir fenomenologinių tyrimų elementų⁴⁹. Ši sintezė remiasi ir E. Gudavičiaus „integralios civilizacinės istorijos“ koncepcijos idėjomis: nuo krikšto prasidėjo Lietuvos europėjimo procesas, pasi-baigęs pritapimu prie lotyniškosios Vakarų civilizacijos, kartu ir prie Vidurio Eu-ropos.

Manau, kad A. Bumblausko „Senosios Lietuvos istorija“ artima ir kai kurioms vokiečių integraliosios socialinės istorijos idėjomis. Tokia istorija – tai visos visuomenės istorija, kurios „svorio centras“ yra luomų, klasių, socialinio mobilumo, ur-banizacijos ir pan. istorija (t. y. tradiciška socialinė istorija). Ji ieško sintezės arba sintezės apmatų ir kondensuotai aprėpia politiką, ekonomiką ir kultūrą, akcen-tuodama socialines struktūras, procesus ir veiksmus⁵⁰. Į tokią visuomenės sintezę žvelgiama iš socialinės istorinės arba, A. Bumblausko žodžiais tariant, „civilizaci-nės“ perspektyvos. Tiesa, pats autorius įvardijo savo teorines prieigas, bet knygoje plačiau ir išsamiau jų neatskleidė. Tai geriau parodo pasakojimo stilistika. Šioje knygoje ne tiek pasakojama, kiek argumentuojama, įrodinėjama ir kritikuojama.

A. Bumblausko knygoje galima išvelgti tradicinio ir modernaus etnocentrizmo elementų. Tradicinio etnocentrizmo teiginiai: „tauta galėjo apsisaugoti tik sukūrusi valstybę“, lietuviai sukūrė Lietuvos valstybę, LDK buvo visų pirma „lietuvų tau-

⁴⁷ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005.

⁴⁸ Žr., pvz., Norkus Z. Elektroninės istorinės kultūros link [recenzija A. Bumblausko knygai „Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795“ (Vilnius, 2005)] // Kultūros barai, 2005. Nr. 10, p. 80–85.

⁴⁹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 7–9.

⁵⁰ Apie integralinę socialinę istoriją žr.: Norkus Z. Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, XIII skyrius.

tos namai”⁵¹. Suprantama, kad lietuvių, tiksliau – lietuvių ir žemaičių kilmingųjų, vaidmuo kuriant ir plėtojantis Lietuvos valstybei yra išryškinamas ir įvertinamas, remiantis istorine tikrove. Problemiška tai, kaip lietuvių vaidmuo šioje LDK istorijoje (ar skirtingais jos periodais) yra iškeliamas, sureikšminamas ir lyginamas su kitomis didelėmis socialinėmis ar etninėmis grupėmis. A. Bumblausko istorinėje sintezėje tik lietuviams atiduodamas tautos, kaip valstybės įkūrėjos ir svarbiausios šios valstybės raidos globėjo, statusas. Tai iš esmės ir nulemia visą didžiojo pasakojimo patosą bei dramą ir tokiam senosios Lietuvos istorijos apibūdinimui suteikia išskirtinį „lietuvišką“ bruožą. Vis dėlto šioje istorijos versijoje lietuviai buvo svarbiausi, bet ne vieninteliai istorinės Lietuvos lėmėjai ir dalyviai.

Tokia praeities reprezentacija atskleidžia ne tik šių dienų lietuvių (etninių) tapatybę bei jų istorinę savimonę. Ji parodo skirtumus nuo *Kitų* bei jų kitoniškumą arba daugiakultūriškumą. A. Bumblausko darbe Lietuvos valstybė ir visuomenė, atrodo, suvokiama kaip lietuvių sukurtos erdvės vieta, kurioje *Kiti* iš tikrųjų tėra svečiai. Tačiau ilgainiui šie svečiai virsta (nors ir ne visi) giminaičiais arba namų bendrasavininkais. Jei toks namų ūkio įvaizdis teisingas, tai regime potencialiai teigiamą arba neutralų požiūrį į daugiakultūriškumą ir jo vertinimus LDK istorijos rekonstrukcijoje.

Taigi „Senosios Lietuvos istorijoje“ modernusis ir tradicinis etnocentrizmas turi nevienodą reikšmę skirtingų proporcijų istorinės argumentacijos dermę. Modernusis, atviras ir linkstantis į dialogą etnocentrizmas varžosi ir, atrodo, nusveria tradicinį, uždara ir nepatiklų *Kitų* ir jų kitoniškumo etnocentrizmą. Tai gerai matoma knygos pabaigoje pristatant 500 metų gyvavusios LDK vaizdinį, žvelgiant iš dabarties momento. Istorikas rašo:

„Lietuvių sukurta valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštija – buvo ne tik lietuvių tautos namai, bet ir kelių civilizacijų traukos ir sandūros, o kartu – dešimties konfesijų <...> ir dar daugiau tautų šalis”⁵².

Daug turiningiau ir plačiau A. Bumblauskas suvokia LDK kultūrinę įvairovę. Tai ne tik vientiso lietuvių ir jų valstybės likimo aprašymas, grindžiamas statistiniais apskaičiavimais ir svartymais apie skirtingų visuomenės grupių galimybes senojoje Lietuvoje. Tai bandymas „aprepti kuo platesnę visuomenės panoramą, jos kultūrinę įvairovę“, nagrinėti LDK vykusius procesų poveikį „įvairių tautų“ – visų pirma lietuvių ir rusėnų – istorinei sąmonei ir tapatybei⁵³.

Senoji Lietuva iškyla kaip vėliausio Europos krikšto šalis, kaip Europos kataikiškas bei barokiškas kraštas su liuteronybės ir kalvinizmo elementais, kaip vie-

⁵¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 36, 440.

⁵² Ten pat, p. 440.

⁵³ Ten pat, p. 440.

nintelis Europos kraštas ant bizantiškos ir lotyniškos civilizacijos ribos, ir, pagaliau, kaip „kultūrų ir civilizacijų šalis“. Tai ne civilizacijų mozaika, o derinys. Jo simboliu, anot istoriko, tapo Vilniaus baroko architekto Jono Kristupo Glaubico kūryba, įamžinta liuteronų, katalikų, stačiatikių ir žydų kultūriniame pavelde. Pabrėžiama, kad senosios Lietuvos valstybingumas, vėluojanti LDK integracija į Vakarų civilizaciją bei „tautų, konfesijų ir kultūrų įvairovė“ yra aktualiausi senosios Lietuvos bruožai.

LDK daugiakultūriškumą šioje knygoje parodo teritorinių, religinių, etninių bei kultūrinių mažumų balsai bei vaizdai. Šalia didžiųjų kunigaikščių, karalių, magnatų ir eilinių bajorų čia matomi totoriai, karaimai, žydai ir jų išminčius Gaonas, vokiečių architektas Jonas Kristupas Glaubicas, protestantai, unitai ir sentikiai. Kai kurios šių temų pateikiamos kaip integralūs lietuviškos visuomenės reiškinių (pvz., J. K. Glaubico įnašas į Lietuvos architektūrą ir kultūrą) ar praeities fenomenai (pvz., Palenkė, Latgala ir kt.). Tačiau dauguma religinių ir etninių mažumų iš esmės suvokiamos kaip didžiojo naratyvo „etnografiniai pakraščiai“ ar egzotika. Postmodernus knygos pobūdis kaip komunikacinių informacijos priemonių derinys šiek tiek kompensuoja prasminį ir vaizdžiai realų mažumų „mažumą“ ir suteikia galimybę įvairialypėje senosios Lietuvos istorijos reprezentacijoje tas mažumas pamatyti.

Tolstant nuo paviršutiniško ir deskriptyvaus daugiakultūriškumo, A. Bumblausko knygoje daug išsamiau atskleidžiamas ir įprasminamas šios įvairovės fenomenas LDK ir jo rezultatai religiniu, etniniu, kultūros istorijos epochų ir civilizacijos aspektais.

Kitaip negu Z. Kiaupos, J. Kiaupienės ir A. Kuncevičiaus knygoje, A. Bumblausko darbe bandoma derinti skirtingus požiūrius į *Kitą* ir kitokios tapatybės modelius. Visa tai padeda giliau pažvelgti ir, mano įsitikinimu, išsamiau paaiškinti kai kuriuos sudėtingus LDK visuomenės reiškinius kultūros įvairovės apsektu, pavyzdžiui, paaiškinti polonizacijos išplitimą ir lietuviškos raštijos nuosmukį. Anot A. Bumblausko, polonizacija buvo ne tik lenkų kultūros ir kalbos paplitimas LDK kaip sąjunginės Lenkijos kultūrinės hegemonijos ir žavėjimosi ja padarinys, bet ir LDK visuomenės europeizacijos ir integracijos po krikšto rodiklis, kurį nulėmė vidiniai veiksniai ir poreikiai. Lenkiškumas tapo vienu iš vėlyvosios LDK visuomenės kultūrinės tapatybės požymių, neatsisakant politinės lietuviškos tapatybės. Remiantis anglų ir prancūzų kultūrų paplitimo už jų ribų analogija, kalbama apie „antrąją lenkų kultūros laidą“ LDK. Lietuvių kalba LDK visuomenėje išliko kaip vertybė, tik buvo nustumta į žemesnę vertybių hierarchijos padalą⁵⁴.

Įvairios mažumos, atokesni regionai, kai kurios elito moterys, vaikai, didikų ir valstiečių kasdienybė, jausmai (pvz., Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės

⁵⁴ Ten pat, p. 336–339.

meilės istorija), skirtingas gyvenimo būdas ir net gyvūnai (pvz., katės) vaizduojami (tiksliau prikeliama iš užmaršties) ir reprezentuojami modernesniame lietuviškajame didžiajame naratyve – LDK istorijos tyrimuose, o kartu – tai taip pat svarbu – neatsiejami ir nuo šių dienų lietuviškos tikrovės. Įvairialypis ir daugiakultūris požiūris į LDK istoriją leidžia ir kitiems žmonėms bei jų grupėms (ne tik lietuviams) šių dienų Lietuvoje pamatyti savo praeitį ir didžiulį ja arba kritiškai ją įvertinti.

Naujai atskleistos temos A. Bumblausko „Senosios Lietuvoje istorijoje“ dvejopai veikia ir veiks mąstymą bei šiuolaikinę šalies istorijos kultūrą: jos atgaivino supratimą, kad baltarusių ir ukrainiečių (rusėnų palikuonių), vokiečių, totorių, karaimų, žydų, rusų gyvenimas ir buitį yra Lietuvos praeities dalis ir paneigė tradicinio etnocentrizmo šalininkų propaguatą istorijos sampratą.

* * *

Daugiakultūriškumo sąvoka ir idėja šių dienų istoriniams tyrimams svarbi todėl, kad padeda geriau įsisąmoninti, jog įvairiapusis (XIX–XX a. tradicinių lietuvių istorikų neigiamai vertinamas) požiūris į LDK istoriją atskleidžia naujas etnine, kalbine ir religine kultūrų įvairove pasižymėjusios senosios Lietuvos visuomenės tyrimo erdves ir skirtingus jos analizės bei aprašymo būdus. Tai ypač reikšminga moderniai lietuviškai tapatybei, nes – daugiakultūriškumo idėja pamažu tampa Lietuvos istorijos kultūros dalimi, gebėjimu save, savo kultūrą vertinti ne tik iš istorinės perspektyvos, bet ir įveikti naujus dabarties iššūkius: savarankiškai dalyvauti globalaus pasaulio kultūroje ir politikoje, iš pasaulio pasiimant tai, kas svarbu individui bei tautai, ir neatsisakant to, kas vertinga savojoje kultūroje ir praeityje.

Išsami nacionalinė Lietuvos istorija, praturtinta daugiakultūriškumo idėja, dabar turėtų būti vertinama ne kaip viena iš alternatyvų, kurią gali pasirinkti šalies švietimo ministerijos vadovybė, o kaip kultūrinis imperatyvas. Praeitis, susieta su dabartimi, imama suvokti ir pasakoti ne kaip vardų, datų ir įvykių seka, o kaip gyvos diskusijos etninės ir nacionalinės tapatybės klausimais. Šioje istorijos versijoje atsiranda vietos ne tik didvyriams ir elitui, bet ir religinėms, kalbinėms, etninėms grupėms, įvairioms mažumoms, kasdienybei, jausmams, žodžiu, visai kultūrų įvairovei.

Demokratizacijos procesai įgalina geriau suvokti, kad ir Lietuvoje gyvena labai skirtingi žmonės ir jų grupės, kurių galimybės, siekiai ir viltys toli gražu nėra tapatūs. Kad ir kaip sudėtinga būtų, daugiakultūrės Lietuvos istorijos kūrėjai privalės įvertinti visas šalies žmonėms būdingas tapatybes. Nesupriešinant tautiškumo ir universalumo, reikėtų kuo plačiau pripažinti daugiakultūriškumo idėjos svarbą ir vadovautis sąžiningumo principu. Daugiakultūrė Lietuvos istorija savaime neatsiras, jai sukurti reikės pasitelkti visos tautos valios pastangas.